

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 30 • יט בכסלו תשפ"ג

חמש הערות על פרשת חלומות יוסף ומכירתו

פרשת חלומותיו של יוסף ומכירתו יפה נדרשת במדרשי האגדה ובפרשני המקרא, ובמאמר קצר זה לא באתי אלא להציע לה כמה הערות, המבוססות ברובן על חומר ששוקע בספרות החיצונית של ימי הבית השני ובפיוטים הקדומים¹.

א. "קמה אלומתי וגם נצבה"

בראשית לו ה-ז: "וַיַּחְלֶם יוֹסֵף חֲלוֹם, וַיֵּגֶד לְאָחָיו, וַיֹּסְפוּ עוֹד שָׁנָא אֹתוֹ. וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם: שְׁמְעוּ נָא הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חֲלַמְתִּי. וְהִנֵּה, אֲנִי חֹנֵן מֵאֲלֹמִים אֲלֵמִים בְּתוֹךְ הַשָּׂדֶה, וְהִנֵּה קָמָה אֲלַמְתִּי וְגַם נִצְבָה, וְהִנֵּה תִסְבִּינָה אֲלַמְתִּיכֶם וְתִשְׁתַּחֲוֶינָי לְאֲלַמְתִּי". מפרשי המקרא נתקשו בכפל הלשון: "וְהִנֵּה קָמָה אֲלַמְתִּי וְגַם נִצְבָה", והציעו כמה הסברים. ידוע פירושו של רש"י: "'קמה אלומתי', נוקפה; 'וגם נצבה', לעמוד על עמדה בזקיפה". כלומר,

* קיצורים ביבליוגרפיים:

מחזור היוצרות של רש"י אלסנג'ארי = מחזור היוצרות של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי לפרשות השבוע,

מהדורת ע' הכהן, ירושלים תשעט

קדמוניות היהודים = יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, א-ג, תרגום ומהדורת א' שליט, ירושלים תשד-

תשמג

בשאר הפניות נרשמו הפרטים הביבליוגרפיים המלאים בהופעה הראשונה בלבד.

על מאמר נוסף לפרשת חלומות יוסף ומכירתו, המבוסס גם הוא על אותם חומרים ספרותיים, ראה מאמרי: 'שקעי מדרש ופרשנות בפרשת חלומות יוסף ומכירתו: בין הפייטנות הקדומה לספרות הגנוזה של ימי הבית השני', סגולה, גליון 10 (כב בכסלו תשפ).¹

"סגולה" - אוצר חביב: דבר נכבד ונחמד (פירושי רש"י ואבן-עזרא, שמות יט ה)

© כל הזכויות שמורות | להערות ולהוספות או להצטרפות לרשימת התפוצה: alfabita99@gmail.com

גם נצבה" ביאורו: נותרה לעמוד בזקיפות. אבל רב שמואל בן חפני גאון הסביר: "אין זה לשון כפול, אלא נתכוין יוסף ב'קמה' שעמדה אלומתו, וב'נצבה' שהיתה עמידתה שלימה וזקיפה שאין בה כפיפה"². כלומר, 'קמה' מורה שאלומתו עמדה, ו'נצבה' מוסיף שעמידתה היתה ישרה וזקופה ולא נוטה.

אמנם ייתכן, שכפל הלשון "קמה אֶלְמָתִי וגם נִצְבָה" זכה להתייחסות ולהסבר מקורי מאת אחד מפרשני המקרא הקדומים מאוד, הוא פילון האלכסנדרוני, פילוסוף יהודי-הלניסטי שחי באלכסנדריה כשני דורות קודם חורבן הבית השני, המספר את כל פרשת חלומות יוסף ומכירתו, בסגנונו ובתוספת פרשנות מובלעת, ואת סיפורו של יוסף לחלומו הראשון הוא מתאר כן (בתרגום מיוונית):

הלה [=יוסף] לא הבין אפוא בתום לבו את איבתם הגנוזה של אחיו, וכאשר ראה חלום הרצוי לו, סיפרו כספר איש לחובביו ואמר להם: נדמה היה לי שבאה עת הקציר וכולנו הגענו אל השדה לאסוף את היבול. אנו לוקחים את המגלים וקוצרים, ולפתע **קמה אלומתי, נישאת אל-על ונוקפת**, ואילו אלומותיכם כמו עלי-פי אות, רצות אליה וכורעות ומשתחוות לה בכל הכבוד³.

חידוש של ממש עולה כאן: לא רק שאלומתו של יוסף קמה על עומדה אלא גם **"נישאת אל-על ונוקפת"**, היינו, התרוממה וקופה באוירו של עולם, כדרכו של מלך ושלט – המיוצג באותה אלומה – היושב במקום גבוה. וזו לא שמענו!

איני יודע אם דבר זה הוא חידושו של פילון האלכסנדרוני או שהוא קיבלו ממסורות שבעל-פה שמקורן בבית מדרש של חז"ל, כפי שקלט מהם תכנים רבים והבליעם בחיבוריו השונים. אך כפי הנראה, תיאור מחודש זה בא להסביר את כפל הלשון 'קמה' 'נצבה'. כלומר, 'קמה' הוא עמידתה בזקיפות, ו'נצבה' הוא התרוממותה באויר העולם.

כפי שכבר הערתי, לעמידת אלומת יוסף באויר העולם לא מצאתי כל מקבילה, לא בספרות חז"ל ולא במקורות אחרים. אולם אפשר שהדבר נרמז בעקימת לשונו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, פייטן קדום בן דורו המבוגר של רב סעדיה גאון שפעל בארץ ישראל או באחת הקהילות הסמוכות לה, המספר ביוצר 'ארץ מישור מלעקוב' לפרשת וישב, את חלומו הראשון של יוסף, כמדבר מפיו:

שמעו נא לחלומי / מה ראיתי בגומי / פי היה יי עמי קדוש
מתעופף הייתי בחלומים / נראה לי בגאומים / והנה אֶנְחֵנו מֵאֲלֵמִים⁴.

2 הביא את דבריו ר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו על אתר, וכתב עליו: "זוה פירוש אמתי".

3 פילון האלכסנדרוני, על יוסף, פסיקה 6, תרגום ומהדורת ס' דניאל-נטף (בתוך: פילון האלכסנדרוני: כתבים, ב, בעריכת ס' דניאל-נטף), ירושלים תשנא, עמ' 136.

4 מחזור היוצרות של רש"ס אלסנג'ארי, עמ' 346.

ביאור: דברי יוסף לאחיו. 1 **לחלומי**: מתוקן על־פי המקבילות וכהצעת המהדיר. **בנומי**: בשנתי. | 2 **מתעופף**: כנראה: חוזה, צופה, מלשון משלי כג ה: "הַתְּעִיף עֵינֶיךָ בּוֹ". **בחלומים**: בחלומות. **בנאומים**: בדבר הקב"ה אלי בחלום. **והנה אנחנו מאלמים**: בראשית לו ז. והוא חלמו הראשון של יוסף.

יוסף מספר על חלמו הראשון: "**מתעופף** הֵייתי בחלומים... וְהִנֵּה אֲנַחְנוּ מְאַלְמִים", ו'מתעופף' משמעו, כפי הנראה: חוזה, צופה. אך מפני מה נקט הפייטן ביטוי מוקשה כזה? ⁵ שמא רצה לרמוז את דבר התרוממותה של אלומת יוסף באויר העולם? אין בידי להכריע בשאלה זו, אך אם ימצא מקור בית־מדרשי התומך בבירור בהתרוממותה של אלומת יוסף באויר, יתאפשר לאשש הצעה זו.

לסיום אציג שלושה איורים קדומים לחלומות יוסף, שנעשו בספרד במאה הארבע־עשרה או החמש־עשרה, אשר מציגים את הודקפות אלומתו ואת אלומות אחיו המקיפות אותה ומשתחוות לה. וגם באיורים אלו אין כל זכר להתרוממותה של אלומת יוסף באויר העולם.

תמונה 1: 'הגדת סרייבו', הגדה של פסח כמנהג ספרד (סביבות השנים ה'קצ"ד-ר', 1430-1440), כת"י סרייבו, המוזיאון הלאומי של בוסניה והרצגובינה, דף 11ב. הכיתוב: "ויחלם יוסף, השמש והירח ואחד עשר כוכבים. מאלמים אלומים".

5 אין בפיט כל הכרח, מצד החריוז או האקרוסטיכון, לתפוס את הביטוי 'מתעופף', פרט לכך שהאקרוסטיכון האלפביתי של הפיוט מחייב כאן מילה הפותחת באות מ.

תמונה 2: 'הגדת הזהב', הגדה של פסח כמנהג קטלוגיה, המאה הארבע-עשרה, כת"י לונדון, הספרייה הבריטית. Add. 27210 (מתכ"י: F5890), דף א5. הכיתוב: "חלומות יוסף".

תמונה 3: הגדה של פסח כמנהג ספרד, המאה הארבע-עשרה, כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2884 (מתכ"י: F6410), דף א6. הכיתוב (נכתב פעמיים, בכתב מרובע ורש"י): "והנה קמה אלומתי וגם נצבה. יוסף חולם חלום, והנה השמש והירח אחד עשר כוכבים משתחווים לי".

ב. השנות חלומו של יוסף כסימן להתקיימותו המהירה

שני חלומות, בעלי מסר זהה, ראה יוסף, בזה אחר זה. הראשון, אלומות אחיו משתחוות לאלומות; השני, השמש, הירח ואחד עשר כוכבים משתחוים לו. ולשני החלומות פתרון זהה: מלכות ושלטון על אחיו. אולם רק כעבור עשרים ושנים נתקיימו החלומות, בבוא אביו, אחיו וכל משפחתו להשתחוות לו כשליט על ארץ מצרים⁶, וזאת לכאורה בשונה מן הכלל שטבע יוסף עצמו, לאחר שפתר – שנים לאחר מכן – את שני חלומותיו של פרעה: "ועל השנות החלום אל פרעה פעמים, כי נכון הדבר מעם האלהים, וממהר האלהים לעשותו"⁷. תמוה אפוא כיצד כאן, שחלומו של יוסף נשנה פעמיים, נדחה התקיימותם עד עשרים ושנים שנה? על שאלה זו עמדו כמה ממפרשי המקרא, ונפתח בדברי ר' יהודה החסיד, כפי שהביאם בנו, ר' זלטמן:

‘והנה אנחנו מאלמים אלומים’... והקשה אבי, למה אין אומר: ‘על השנות החלום כי נכון הדבר וממהר האלהים לעשותו’, כמו אצל פרעה, ולמה עיכב חלומו של יוסף כל כך, והלא גם הוא נשנה. ותירץ, גבי פרעה, חלומותיו נשנו בלילה אחד, אבל חלומות של יוסף היו בינתיים ימים רבים או חודש או שנה⁸.

לדעת ר' יהודה החסיד, חלום שנשנה, המתקיים במהרה, הוא רק אם נשנה באותו לילה, כחלומות פרעה, אבל חלומותיו של יוסף לא היו באותו לילה, ש"היו בינתיים ימים רבים או חודש או שנה". לעומת זאת, לגישת ר' יעקב בן הרא"ש, 'ועל הטורים', סגולתו של חלום שנשנה אינה דווקא אם שני החלומות נראו באותו לילה, אלא אפילו אם נראו בשני לילות

6 כשיוסף חלם את החלומות היה בן שבע עשרה שנה (עי' בראשית לו ב), וכשהוא פתר את חלומו של פרעה ונתמנה משנה למלך היה בן שלושים (עי' שם מא מו), ורק אחרי שמלאו שבע שנות השבע ושנתיים משנות הרעב (עי' שם מא מח, נג; מה יא) השתחוו אליו אביו, אחיו וכל משפחתו. ראה בבלי, ברכות נה רע"ב: "אמר רבי לוי: לעולם יצפה אדם לחלום טוב עד עשרים ושנים שנה. מנלן? מיוסף...". וכאן בא חישוב השנים שכתבתי.

7 בראשית מא לב. 'השנות החלום' הוא לשון **שניים**, כפי שחזר הפסוק להדגיש ולומר: "פעמים", כן ביאורו רוב המפרשים (עי' לדוגמא: תרגום אונקלוס, ר' אברהם אבן עזרא, רד"ק, רמב"ן), וכך נקטתי כאן, ולא כמקצת מפרשים ש"השנות החלום" הוא לשון **שינוי**, שהחלום השני של פרעה היה שונה מן הראשון (עי' פירוש ר' יוסף בכור שור; פירוש הטור הארוך). והשווה להלן, הערה 13.

8 פרושי התורה לר' יהודה החסיד, בראשית לו ז, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשלה, עמ' 49. וכן הובא בשם ר' יהודה החסיד במושב זקנים על התורה (בראשית שם, לונדון תשיט, עמ' סט), ובכת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 9931 (מתכ"י: F6987), דף 14א, וגם הובא בסתם בראשונים נוספים על אתר, ראה: פירוש התורה לר' יהודה החסיד, שם, עמ' 49 הערה 7, והוסף: פרושי התורה לר' חיים פלטיאל, בראשית לו ז, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשמא, עמ' 114; תוספות השלם על התורה, ד, בראשית שם, בעריכת הרב י' גליס, עמ' יח. ולר' יהודה החסיד קדם רשב"ם הכותב בפירושו לבראשית מא לב: "ועל השנות החלום וגו', אבל חלומות של יוסף אע"פ שנשנו, באלומות ובכוכבים, אילו היו בלילה אחד כאלה [=חלומות פרעה], היו נמהרים". וכן, בסתם, בתנ"ב, מבוא, עמ' 139.

שונים, ולדעתו, חלומו הכפול של יוסף על מלכותו העתידית היה אכן אמור להתקיים במהרה אילולא גערת אביו בו! וכן הוא כותב:

‘וַיַּחלֹם עוֹד חִלּוֹם אֲחֵר’. מה שלא היה השנות החלום סימן למהר הדבר, כמו בהשנות חלום של פרעה... **לפי שגער בו אביו, ועל כן נתאחר הדבר**⁹.

גם לדעת ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, פייטן קדום בן דורו המבוגר של רב סעדיה גאון, חלומותיו של יוסף היו בגדר חלום שנשנה והיו אמורים להתקיים במהרה, ממש כפי שעתיד לכתוב ר' יעקב בן הרא"ש. אך ר' יעקב בן הרא"ש הסביר מה הביא לדחיית התגשמותם המהירה של חלומות יוסף, ואילו רש"ס אלסנג'ארי התעלם מן הדבר ולא פירשו. כן הוא מפייט ביוצר 'ארץ מישור מלעקוב' לפרשת וישב:

שָׁמְעוּ נָא לַחֲלוֹמִי / מָה רָאִיתִי בְּנוֹמִי / כִּי הָיָה יְיָ עִמִּי קְדוֹשׁ
מִתְעוֹפֵף הָיִיתִי בַּחֲלוֹמִים / נִרְאָה לִי בְּנֵאוֹמִים / וְהִנֵּה אֲנִי חֲנוּן מֵאֲלֹמִים
שְׁנָאָה הִזְמִינוּ לוֹ / עֲצָתָה לְמִלּוֹךְ עָלֵינוּ כִּמְ[קָךְ] בְּמִשְׁלוֹ / וַיֹּאמְרוּ לוֹ
פִּתְרוֹן חֲלוֹמֹו לְהַתְּנֵמָה / **צִפְיִיתוֹ בְּלִי לְאַחֵר** / **וַיַּחלֹם עוֹד חֲלוֹם אֲחֵר**
5 **חֲלוֹם אֲנִי** חֲמַל / מִה עֲתִיד לְ[הַתְּנֵמָה] מִלָּל / וְבוֹ יִשְׁמַח וַיִּתְּהַלֵּל קְדוֹשׁ¹⁰.

ביאור: 1-2 דברי יוסף לאחיו. 1 **לחלומי**: מתוקן על-פי המקבילות וכהצעת המהדיר. **בנומי**: בשנתי. | 2 **מתעופף**: כנראה: חווה, צופה, מלשון משלי כג ה: "הִתְעַיֵּף עֵינַיך בּוֹ". **בחלומים**: בחלומות. **בנאומים**: בדבר הקב"ה אלי בחלום. **והנה אנחנו מאלמים**: בראשית לו ז. והוא חלומו הראשון של יוסף. | 3 **שנאה הזמינו לו**: אחיו של יוסף קבעו בלבם שנאה כלפיו. **עצתה למלך עלינו כמלך במשלו**: דברי האחים ליוסף: וכי 'עצתה' (וממת, גמרת אומר) למלך עלינו כמלך וכמשל. **ויאמרו לו**: אמרו לו. | 4 **פתרון חלומו להתמהר** / **צפייתו בלי לאחר** / **ויחלום עוד חלום אחר**: כדי להראות שהתגשמות חלומו של יוסף תהא בעתיד הקרוב והציפייה לפתרוננו לא תאחר, חלם יוסף את החלום השני. | 5 **חלום אחר**: את החלום השני. **מלל**: אמר, סיפר יוסף לאחיו. **מה עתיד להתמלל**: מה שעתיד להיאמר. ואין כוונת העניין ברורה, והעדפתי את נוסח המקבילה: 'עתיד'. ראה בביאור המהדיר.

וכפי הנראה, לכך גם נתכוון ר' אלעזר קילר, פייטן בן ארץ ישראל או אחת הקהילות הכפופות אליה שפעל דור או שניים מאוחר יותר, ביוצר 'איש תם קשב' לפרשת וישב. הוא מתאר את תגובת האחים לשמע חלומו הראשון של יוסף: "שָׁקֵר! מִה תִּדְבֹּר לָנוּ, עֲתָה חֲלוֹמוֹת קִשּׁוֹת תִּשְׁמָעֵנוּ", ומה שהשיב להם יוסף:

צָג וְאָמַר: בּוֹא יְבוֹא וְלֹא יֵאָחֵר
וַיַּחלֹם עוֹד חֲלוֹם אֲחֵר¹¹.

9 פירוש הטור על התורה, בראשית לו ט-י, מהדורת הרב י"ק רייניץ, ירושלים תשסו, עמ' קפב.

10 מחזור היצירות של רש"ס אלסנג'ארי, עמ' 323-324.

כלומר: יוסף עמד ('צג') ואמר: 'בוא יבוא' פתרון החלום, 'ולא יאחר'. ואכן, כסימן להתגשמות המהירה של החלום, חלם יוסף את חלומו השני¹².

בשולי הדברים אזכיר את המובא בתלמוד הבבלי, בנוגע לחלום שנשנה:

אמר רבי יוחנן: שלשה חלומות מתקיימין: חלום של שחרית, וחלום שחלם לו חברו, וחלום שנפתר בתוך חלום. ויש אומר: **אף חלום שנשנה**, שנאמר: '**ועל השנות החלום**' וגו'¹³.

כלומר, מהכלל שטבע יוסף: '**ועל השנות החלום אל פרעה פעמים, כי נכון הדבר מעם האלהים, וממהר האלהים לעשותו**', מסיק אמורא לא נודע שהובא בבבלי, שחלום שנשנה הוא אחד מסוגי החלומות **המתקיימים**, אך לא הוסיף לומר, שהוא מתקיים **במהרה**. ככל הנראה, בעל המאמר התמקד רק במשפט: '**כי נכון הדבר מעם האלהים**', היינו, חלום שנשנה כדוגמת חלומותיו של פרעה הוא בגדר "**נכון הדבר מעם האלהים**", ועתיד להתקיים, בלא להביע דעתו בנוגע למהירות מימושו, אך אפשר שגם הוא סובר שחלום הנשנה מתקיים במהירות, שהרי כן מפורש במקרא!

את הכלל שקבע האמורא הלא נודע, ש"חלום שנשנה" הוא מן החלומות המתקיימים, נטל ר' זכריה הרופא, מדרשני תימן, והסיעו לעניין חלומותיו של יוסף:

'ויחלום עוד חלום אחר': זה **חלום שנשנה**, לכך נתקיים¹⁴.

ולפי דבריו אתה למד, שגם הוא סובר ששני חלומותיו של יוסף הם בגדר 'חלום שנשנה', הגם שהוא ראה אותם שלא באותו לילה.

11 פיוטי ר' אלעזר בירבי קילר, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשמח, עמ' 177. אעיר לטובת המעיניים שאינם בקיאים בתולדות הפיוט, שאין לבלבל בין הפייטן הזה לגדול הפייטנים הארצישראליים - ר' אלעזר בירבי קליר, שפעל בתחילת המאה השביעית.

12 על זיקתו והיכרותו של ר' אלעזר קילר לפייטנותו של רש"ס אלסנג'ארי, ראה: פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר, מבוא, עמ' 114-115, 142-143 ועוד; מחזור היוצרות של רש"ס אלסנג'ארי, מבוא, עמ' 205-206. וראה גם מאמרי: 'שקיעי מדרש עלומים: פרשת נח', סגולה, גליון 7 (ב במרחשוון תשפ), עמ' 3; 'שקיעי מדרש ופרשנות בפרשת חלומות יוסף ומכירתו', סגולה, גליון 10 (כב בכסלו תשפ), עמ' 2-6.

13 בבלי, ברכות דף נה סע"ב. כנוסח הדפוס שלפנינו: "חלום שנשנה", כן בדפוסים ראשונים (שוניצ'ינו רמז-רמז; ויניציאה רפ-רפג; פארה רנז), ובדומה לכך בעדי נוסח אחרים: "אף חלום שנחלם ונשנה" (אוקספורד 366; פריס 671; T-S F I [1].41; ס' פטרבורג 332 III), אבל בשני כתבי יד אחרים הנוסח: "אף חלום שנשתנה, שנאמר: 'ועל השנות החלום'" (פירנצה 7; מינכן 95), ו"חלום שנשתנה" ביאורו, חלום שנראה **באופן שונה** מהפעם הראשונה, כמו אצל יוסף, שבחלומו הראשון חלם מאלומות ובחלומו השני מצבא השמים, וכך חלומותיו של פרעה. וראה: תורה שלמה, בראשית מא, אות סז בביאור, עמ' 1545.

14 מדרש החפץ על חמשה חומשי תורה, א, בראשית לו ט, תרגום ומהדורת מ' חבצלת, ירושלים תשנא, עמ' ריט. החיבור 'מדרש החפץ' נכתב בשנים ה'קפז-קצ, 1427-1430.

ג. קבורה והעלמה בבור

בראשית לו יז-כד: "וַיִּלֶךְ יוֹסֵף אַחֵר אָחָיו וַיִּמְצָאם בְּדִתָּן. וַיֵּרְאוּ אוֹתוֹ מֵרָחֶק, וַבְּטָרֶם יִקְרַב אֲלֵיהֶם וַיִּתְנַכְּלוּ אוֹתוֹ לְהַמְתִּיחוֹ. וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחָיו: הִנֵּה בֹעַל הַחֲלֻמוֹת הַלְזָה בָּא, וְעַתָּה, לָכֵן וְנַהַרְגֶהוּ וְנִשְׁלַכְהוּ בְּאֶחָד הַבְּרוֹת, וְאָמְרֵנוּ: חֲמָה רָעָה אֲכַלְתָּהּ... וַיְהִי כַּאֲשֶׁר בָּא יוֹסֵף אֶל אָחָיו, וַיִּפְשִׁיטוּ אֶת יוֹסֵף אֶת קִתְּנֹתָיו, אֶת קִתְּנֵת הַפָּסִיס, אֲשֶׁר עָלָיו. וַיִּקְחֵהוּ וַיִּשְׁלְכוּ אוֹתוֹ הַבְּרָה, וְהַבּוֹר רֶק אֵין בּוֹ מַיִם".

בתחילה תכננו האחים להרוג את יוסף בידיים ואז להשליך את גופתו לבור. אך בסופו של דבר, בעצתו של ראובן, השליכו אותו לבור כשהוא בחיים. כמה טעמים נאמרו מדוע האחים תכננו בתחילה להשליך את גופת יוסף לבור¹⁵, ושניים מהם הציע ר' מנחם ב"ר שלמה בפירושו 'שכל טוב' (שכתב באיטליה בשנת ד'תתצט, 1139):

'ועתה לכו ונהרגהו', בידים. 'ונשליכהו באחד הבורות', מפני שצריך קבורה ושלא ירגיש אדם¹⁶.

כעין הסברו הראשון של 'שכל טוב' כבר הציע הפייטן ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, בן דורו המבוגר של רב סעדיה גאון, ביוצר 'אח על אחים בהתאמר' לפרשת ויגש:

וְרָקְתָם אֶחַ לְבוֹר
חֲכִיתֶם אוֹלֵי יָמוֹת בְּבוֹר
טְמִינָתוֹ שֵׁם תִּהְיֶה לְקָבוֹר
אָמַר לָהֶם יוֹסֵף¹⁷.

דברים אלו אומר יוסף לאחיו במצרים, בשעה שעייב את בנימין בטענת גניבת הגביע וקודם שנתוודע אליהם. הוא מטיח בהם שורת האשמות, ואחת מהן: "וְרָקְתָם אֶחַ לְבוֹר... טְמִינָתוֹ שֵׁם תִּהְיֶה לְקָבוֹר". היינו, השלכתם את אחיהם לבור בתקווה ששם הוא ימות ושם תהא קבורתו, בדומה לטעמו השני של בעל 'שכל טוב'¹⁸.

וכטעמו השני של בעל 'שכל טוב', שהאחים תכננו להשליך את יוסף לבור כדי "שלא ירגיש אדם" בדבר, כותב גם ר' יוסף בכור שור, מגדולי פרשני הפשט הצרפתיים:

15 ראה: חמשה חומשי תורה עם אוצר מפרשי התורה, ב (בראשית ב), בעריכת הרב י"ד הכהן (ואחרים), ירושלים תשעו, בראשית לו כ, עמ' 312.

16 מדרש שכל טוב, א, בראשית לו כ, מהדורת ש' בובר, ברלין תרס, עמ' 218.

17 מחזור היצירות של רש"י אלסנג'ארי, עמ' 346.

18 כתבתי "בדומה לטעמו השני של בעל 'שכל טוב'", שיש הבדל קטן בין שני המקורות. בעל 'שכל טוב' מסביר בכך את תכניתם הראשונית של האחים, להרוג את יוסף בידיים ולאחר מותו להשליכו לבור, ואילו רש"י אלסנג'ארי מדבר על מה שהם עשו בפועל, שהשליכו את יוסף לבור בחייו.

‘ונשליכהו באחד הבורות’, שלא ימצא ולא יהא ניכר שנהרג, פן יחשדונו עליו, כי הכל יודעים שאנו שונאים אותו¹⁹.

ולשניהם קדם פילון האלכסנדרוני, פילוסוף יהודי-הלניסטי שחי באלכסנדריה כשני דורות קודם חורבן הבית השני, הכותב (בתרגום מיוונית):

...וחרה אפם [של אחי יוסף] כל כך, שזממו... לרוצחו נפש, ולמען לא ייחשף המעשה החליטו, שלאחר שימיתוהו ישליכוהו אל בור במעמקי האדמה; הרי באותו מקום יש מקוואות רבים למי-גשמים²⁰.

ד. הבור ריק אין בו מים, אבל יש בו טיט

בראשית לו יז-כד: “וַיֵּלֶךְ יוֹסֵף אַחֵר אַחֵיו וַיִּמְצְאם בְּדֶתֶן. וַיֵּרְאוּ אוֹתוֹ מִרְחָק, וּבִטְרָם יִקְרַב אֲלֵיהֶם וַיִּתְנַקְלוּ אוֹתוֹ לְהַמִּיתוֹ. וַיֹּאמְרוּ אֵישׁ אֶל אָחִיו: הִנֵּה בָעַל הַחֲלֻמוֹת הַלֵּזָה בָּא, וְעַתָּה, לָכֵן וְנַהַרְגֶהוּ וְנִשְׁלָכֶהוּ בְּאֶחָד הַבְּרוֹת, וְנֹאמְרֵנוּ: חָיָה רָעָה אֲכַלְתֶּהוּ... וַיְהִי כַּאֲשֶׁר בָּא יוֹסֵף אֶל אָחִיו, וַיִּפְשִׁיטוּ אֶת יוֹסֵף אֶת כְּתָנָתוֹ, אֶת כְּתֹנֶת הַפָּסִים, אֲשֶׁר עָלָיו. וַיִּקְחֶהוּ וַיִּשְׁלְכוּ אוֹתוֹ הַבְּרָה, וַתְּבוֹר רֶק אֵין בּוֹ מַיִם”.

דרשה מפורסמת מסבירה את כפילות לשון המקרא: “וַתְּבוֹר רֶק אֵין בּוֹ מַיִם”:

דרש רב נתן בר מניומי משמיה דרב תנחום: מאי דכתיב: ‘והבור ריק אין בו מים’. ממשמע שנאמר ‘והבור ריק’ איני יודע ש’אין בו מים’? אלא מה תלמוד לומר ‘אין בו מים’, מים אין בו, אבל נחשים ועקרבים יש בו²¹.

כיוצא בזה במדרש בראשית רבה²², ובמדרשים נוספים²³.

אולם בפירוש הדרשני לתורה ‘חמאת החמדה’ (נתחבר בשנת ה’מה, 1285) כותב ר’ שם הרופא ב”ר יפת מארם צובה: “והבור ריק אין בו מים, מים אין בו, אבל טיט ונחשים ועקרבים יש בו”²⁴. וזהו דבר חדש, שלא מצאתיו במדרשים. וכפי הנראה מקורו מפירושו של ר’ דוד קמחי (רד”ק) על התורה, אשר גם מסביר מהיכן הסיק זאת:

19 פירושי רבי יוסף בכור שור על התורה, בראשית לו כ, מהדורת י’ נבו, ירושלים תשסא, עמ’ סח. ר’ יוסף בכור שור נולד במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה, בין שנת ד’תתפ (1120) לשנת ד’תתק (1140), ויש אומרים שהוא כתב את פירושו לתורה אחרי שנת ד’תתקל (1170). ראה על כך: י’ יעקבס, בכור שורו הדר לו: ר’ יוסף בכור שור בין המשכיות לחידוש, ירושלים תשעו, עמ’ 1-4.

20 פילון האלכסנדרוני, על יוסף, פסיקה 12, עמ’ 137.

21 בבלי, שבת כב רע”א.

22 בראשית רבה, פד טז, עמ’ 1020: “מים לא היה בו, נחשים ועקרבים היה בו”.

23 ראה: תורה שלמה, בראשית לו, אות קמד, בביאור, וכן בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל.

24 חמאת החמדה לספר בראשית, בראשית לו כד, מהדורת ב’ פלדסטרן, ירושלים תשסח, עמ’ 169.

‘אין בו מים’, כי אם היה בו מים, היה טובע במים והרי כאלו הרגו בידם. ואמר: ‘אין בו מים’ אחר שנאמר ‘והבור ריק’, **אולי היה בו טיט**, כמו בור ירמיהו, שנאמר (ירמיה לח (ו): ‘וַיִּטְבַּע יִרְמְיָהוּ בְּטִיט’, ולא מת בעבור זה²⁵.

סברתו של רד"ק לטעון, שהבור שיוסף הושלך אליו היה בו טיט הוא קרבת לשון פסוקנו אל המסופר על ירמיהו: “וַיִּקְחוּ אֶת יִרְמְיָהוּ וַיִּשְׁלְכוּ אֹתוֹ אֶל הַבּוֹר מִלְּפָנָיו בֶּן הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר בְּחֶזֶר הַמִּטְרָה, וַיִּשְׁלְחוּ אֶת יִרְמְיָהוּ בְּחַבְלִים, וּבְבוֹר אֵין מַיִם כִּי אִם טִיט, וַיִּטְבַּע יִרְמְיָהוּ בְּטִיט”²⁶. כאן נאמר “וּבְבוֹר אֵין מַיִם”, בדומה ללשון פסוקנו: “וְהַבּוֹר רֵק אֵין בּוֹ מַיִם”, ולכן הקיש רד"ק את פסוקנו לנאמר בירמיהו, והסיק שגם בורו של יוסף היה מלא טיט. אך בעוד שרד"ק כתב זאת בלשון מסופקת: “אולי היה בו טיט”, נקט ר' שת הרופא בלשון ודאית: “אבל טיט ונחשים ועקרבים יש בו”.

גם ר' אליעזר אשכנזי (נפ' בקראקא בשנת ה'שמו, 1586) הקיש את בורו של יוסף לבורו של ירמיהו ולמד מכך, ש“לפי הפשט(!), היה הבור ריק אין בו מים אבל טיט היה בו”, אך בשונה מבורו של ירמיהו שהטיט היה עמוק והוא טבע בו, בבורו של יוסף היה מעט טיט, שאין בו כדי סכנת טביעה אך מאידך מגן על המושלך לתוכו מחבטת הקרקע, ובזאת מובן מדוע יוסף לא שולשל לבור בחבליים – בשונה ממה שעשו לירמיהו הנביא²⁷ – אלא הושלך, בלא לחשוש שיפגע מן הקרקע. ואלו דבריו בשלמותם:

ועל מה שנאמר: ‘והבור ריק אין בו מים’, כבר דרשו ז”ל: אבל נחשים יש בו... ולדעתי, לפי הפשט, היה הבור ריק אין בו מים אבל טיט היה בו. ואמר כן לתת טעם אל מה שהשליכוהו ולא שלחוהו בחבליים, כמו שנאמר בירמיה, אחר שנאמר: ‘וישליכו אותו אל הבור’, פירש ואמר: ששלחוהו בחבליים; וכן נאמר שם: ‘וּבְבוֹר אֵין מַיִם כִּי אִם טִיט’. וכל זה סיפר הכתוב לשבח ראובן, שבחר באותו בור שלא היה עמוק, כדי שיהיה נקל להעלותו. ולכך לא הוצרך בהעלאתו לבלוי הסחבות תחת אצילי ידיו, כמו שהוצרך בירמיה למשכו בחבליים²⁸. ואמר **שהיה בו טיט, שלא הזיק לו הכאת הקרקע** שהשליכו אותו, **ולא היה עמוק עד שיטבע בטיט** כמו שנאמר בירמיה, ולסיבות הללו בחר ראובן באותו הבור²⁹.

25 פירושי רבי דוד קמחי (רד"ק) על התורה: ספר בראשית בשלמותו, כפי שיצא מידי המחבר [...], בראשית לו כד, מהדורת הרב מ' קמלר, ירושלים תשל, עמ' קפ.

26 ירמיה לח ו.

27 ירמיה לח ו: “וַיִּשְׁלְחוּ אֶת יִרְמְיָהוּ בְּחַבְלִים”. הפסוק מצוטט בשלמותו לעיל, ליד הערה 26.

28 ירמיה לח יא-יג: “וַיִּקַּח עֶבֶד מֶלֶךְ אֶת הָאֲנָשִׁים בְּיָדוֹ, וַיְבֵא בֵּית הַמֶּלֶךְ אֶל תַּחַת הָאוֹצֵר, וַיִּקַּח מִשָּׁם בְּלוֹי סָחָבוֹת וּבְלוֹי מַלְחִים, וַיִּשְׁלְחֵם אֶל יִרְמְיָהוּ אֶל הַבּוֹר בְּחַבְלִים. וַיֹּאמֶר עֶבֶד מֶלֶךְ הַמֶּלֶךְ אֶל יִרְמְיָהוּ: שִׁים נָא בְּלוֹאֵי הַסָּחָבוֹת וְהַמַּלְחִים תַּחַת אֲצִלוֹת יָדֶיךָ, מִתַּחַת לְחַבְלִים. וַיַּעַשׂ יִרְמְיָהוּ כֵן. וַיִּמְשְׁכוּ אֶת יִרְמְיָהוּ בְּחַבְלִים, וַיַּעֲלוּ אֹתוֹ מִן הַבּוֹר.”

ושמא קיומו של הטיט בבור יוסף כבר נזכר בשבעת גשם קדומה, מהתקופה הקדם-קלאסית, בה מתאר פייטן בלתי נודע את בואו של יוסף אל אחיו בדותן, את השלכתו לבור ואת מכירתו:

קדם לִלְכֹּת לְרוּעֵי דוֹתָן / קְחוּהוּ וְהַשְׁלִיכוּהוּ בְּתוֹךְ בּוֹר קְבֻעָהוּ
קְבֻעָהוּ בְּאֵין מַיִם כִּי אִם עֶפֶר / קָשְׁרוּ לְמַכְרוֹ וְעוֹדוּ בְּבוֹר רִיק.³⁰

ביאור: 1 קדם: מיהר יוסף (עליו מדובר בסוף הטור הקודם). לרועי דותן: אל אחיו שרעו את הצאן בדותן. קחוהו: לקחוהו האחים. ובתוך בור קבועהו: השאירו אותו בתוך בור. 2 באין מים: בבור "ריק, אין בו מים" (בראשית לו כד). כי אם עפר: ראה בגוף המאמר. קשרו: קשרו קשר, זממו. ועודו בבור ריק: בעוד יוסף בבור הריק.

מהי כוונת הפייטן באומרו, שבאותו בור לא היה מים "כי אם עפר"? אילו מדובר בעפר רגיל, מה החידוש בכך, הן כל בור שנחצב באדמה (ולא בסלע) יש בו עפר. אפשר אפוא שהפייטן נתכוון לומר, שהבור היה מלא בעפר לח, היינו, בטיט!

בהקשר לזאת, שבבורו של יוסף היה טיט, ראוי להביא את דברי יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלביוס) בספרו 'קדמוניות היהודים', שחיבר שנים מעטות לאחר חורבן הבית. בחיבור זה הוא מספר בלשונו את המסופר בתורה, בהרחבות ושינויים, ואת הורדת יוסף אל הבור הוא מתאר כן (בתרגום מיוונית):

וכן דרש מהם [ראובן], שלא יתנו ידם באחיהם, אלא ישליכוהו לבור הסמוך ויניחוהו למות שם... וכשהסכימו הבחורים לדבריו אלה, לקח ראובן את העֶלֶם וקשרו בחבל קטן, והורידו לאט אל הבור; והבור היה ריק ממים במדה מספקת.³¹

כפי הנראה, יוסף בן מתתיהו הבין ש"אין בו מים" הנאמר במקרא, פירושו: אין בו מים במידה המספקת להטביעו, אך מעט מים כן היה בו.³² אולם מה הכריחו להסביר כן? מדוע הוא לא נצמד לפשוטו של לשון המקרא, שהבור היה ריק לחלוטין ממים?³³ האם ניתן לומר שגם הוא

29 מעשי ה', חלק מעשי אבות, פרק לה, ויניציאה שמג, דף צג ע"ב-ע"ג.

30 ש' אליצור, "ארצך תפקוד בגשם": קטעי פיוט משבעת גשם קדומות', גנזי קדם, א (תשסה), עמ' 60.

31 קדמוניות היהודים, א, ספר ב, 31, עמ' 41. המוסגר נוסף ממני עליפי המוסגר שם קודם לכן.

32 גם אחד המספרים המוסלמים כותב שבבור היו מים, אך לא נראה ששאב מ'קדמוניות היהודים' שלא היה מוכר בקרב המוסלמים. כן מתאר מוחמד בן עבד אללה אלכסאאי, חכם מוסלמי בן המאה התשיעית או האחת-עשרה, את השלכת יוסף אל הבור (מתורגם מערבית): "החלו אחי יוסף צועדים והוא [=יוסף] צועד בעקבותיהם... וכאשר השיגם ליד הר נישא, אמרו: נהרג את יוסף ליד ההר הזה. או אמר יהודה: אל תהרגוהו, כי אם השליכוהו אל מוחשי הבור. גררו את יוסף אל בור עמוק אל עם הדרך, והבור היה צר ומימיו מלחים... הפשיטוהו מכל בגדיו, חגרו למותניו חבל ושלשלוהו פנימה, וכאשר קרב אל אמצע הבור, שחררו את החבל מידיהם למען ייפול וימות..." (סיפורי הנביאים מאת מוחמד אלכסאאי, תרגום ומהדורת א' שוסמן, תל-אביב תשעג, עמ' 224).

33 גם בתרגום השבעים – שאפשר שיוסף בן מתתיהו השתמש בו בפסקונו – תורגם פסוקנו באופן הוזה לנוסח המסורה, ולא ניתן אם כן לתלות בו את השינוי שבדברי יוסף בן מתתיהו. ראה: מ' צפור, תרגום השבעים

הבין שבבור היה טיט, שהוא תערובת מים ועפר, ומשום כך הוצרך להסביר כפי שהסביר? זו השערה קצת נועזת, אך אפשר, שיוסף בן מתתיהו הגיע למסקנה זו בדיוק באותה דרך שעתידיים להשתמש בה, אלף שנה ויותר לאחר מכן, שני הפרשנים הנזכרים – רד"ק ור' אליעזר אשכנזי – השוואת בורו של יוסף לבורו של ירמיהו³⁴.

ה. ויקחו שעיר עזים – מהיכן ומשל מי?

אחרי שהאחים מכרו את יוסף לישמעאלים, לקחו את כתנתו, "וַיִּשְׁחָטוּ שְׁעִיר עֲזִים וַיִּטְבְּלוּ אֶת הַקֶּתֶת בָּדָם" (בראשית לז לא).

מניין הם נטלו את שעיר העזים הזה? מעדרי יעקב אביהם, מרכושם שלהם, ואולי ממקור אחר? במדרשי חז"ל ובמפרשי המקרא הקדומים לא מצאתי כל התייחסות לשאלה זו, רק בספר 'אלדרה אלמנתכ'בה', חיבור דרשני-מיני מאוחר, לר' זכריה הרופא (רז"ה), שנכתב שנים מעטות לאחר שנת ה'קצ (1430), מובא מאמר בשם חכם כאילו חז"ל ('ר' נטרונאי'), הטוען: "וישחטו שעיר עזים... מהיכן הביאוהו, מבית לוט הביאוהו"³⁵. אך המשכו של המאמר כה

לספר בראשית, רמת'גן תשסו, עמ' 457-459. לשאלה אם יוסף בן מתתיהו השתמש בנוסח המסורה או בתרגום השבעים אין הכרעה ברורה. בחלק מהמקרים דבריו נוטים לנוסח המסורה, בחלק מהמקרים הוא נוטה לתרגום שבעים, ובחלק מהמקרים הוא לא כמו אחד מהם. ראה על כך: M. Avioz, 'The Septuagint in Josephus's Writings', in M. Meiser and F. Wilk (eds.), *Handbuch zur Septuaginta. Handbook of the Septuagint*, LXX.H, Vol. 6, Wirkungsgeschichte (München: Gütersloher Verlagshaus, 2022), 475-480. לרשימה מפורטת של מקומות שהשתמש בנוסח המסורה ומקומות שהשתמש בתרגום השבעים, ראה: קדמוניות היהודים, א, מבוא, עמ' XXXV-XXVII. תודתי לפרופ' מיכאל אביעזר על העזרה שהגיש לי בכתיבת ההערה.

34 את השלכת ירמיהו הנביא אל הבור מספר יוסף בן מתתיהו במקומו (קדמוניות היהודים, ב, ספר י' 121, עמ' 354; בתרגום מיוונית): "משהרשה להם המלך את הדבר, נכנסו מיד אל בית הסוהר ולקחו את הנביא, והורידוהו בחבלים אל בור אחד מלא רפש, שיחקו וימוות מעצמו. כך נשאר הנביא שקוע בטיט עד הצואר".

35 את החיבור 'אלדרה אלמנתכ'בה' (=מרגלית הנבחרת), שנכתב בשנים ה'קפ-קצ (1427-1430), ומסתבר אפוא ש'אלדרה אלמנתכ'בה' נכתב שנים לא רבות לאחר מכן. לטיבו של החיבור 'אלדרה אלמנתכ'בה', ראה: 'טובי, כתב'יד חדש הכולל חיבוריהם של רבי חוטר אלד'מארי ורבי זכריה הרופא, תגים, ה-1 (תשל"ה), עמ' 82-88. החיבור 'אלדרה אלמנתכ'בה' עוד לא זכה לראות את אור הדפוס פרט לכמה קטעים מלוקטים, ביניהם הקטע הנידון כאן שהתפרסם (בכלל קטעים נוספים) אצל: A. Marx, 'Margoliouth's Catalogue of Miscellaneous MSS. and Charters in the British Museum', *JQR*, NS, 7 (1916-1917), p. 133. ואצטט כאן את הקטע במלואו, וזרותו תוכר לעין כל:

'וישחטו שעיר עזים' ר' נטרונאי אומר: מהיכן הביאוהו, מבית לוט הביאוהו. תניא: שעיר זה אין לו קרנים, וכשבא אליהם, אמר להם: שתי נפשות אתם הורגים. מלמד, שהיא נקבה והיא עברה [=מעוברת]. ומגלן, דאמר 'עזים', משמע שנים. וכשבאו לשחטו צווח קול, עד שהגיע למרום, וירדו מלאכי השרת לראות. וכן הוא אומר: יוסף ואני מת [כצ"ל!], מי יגיד ליעקב. הלכה אחת הרוחות וסיפרה ליעקב, מה הוא אומר בסוף: 'ויפג לבו כי לא האמין להם'. והיה צוח ואומר: ארץ אל תכסי

משונה ומוזר, עד שמסופקני אם יש לשקול אותו ברצינות³⁶, אבל בכל אופן ראוי להביא את דברי אחד מחכמי תימן המאוחרים, מלפני כמאתיים שנה, שהכיר מאמר משונה זה, והוסיף **שהשטן** הוא זה שהביאו מבית לוט (ויותר מדויק: מצאנו של לוט), וגם הסביר את ההגיון שביסוד הקביעה ששעיר העזים נלקח מלוט. הוא כותב את הדברים אגב הסברו למקור חיותו של עגל הזהב שעשו ישראל במדבר בצאתם ממצרים, וזה לשונו:

ומהיכן נזדמנה רוחו של עגל, שאמרו רז"ל, שהיה מדבר: 'אנכי' ו'לא יהיה' וגו', אלא זה רוחו של שעיר עזים ששחטו השבטים על כתונת יוסף, **שהביאה השטן מצאנו של לוט**. שאם תאמר, מצאנו של יעקב אביהם, הרי היה יודע כמה מנין הצאן וכמה יולדות בחדש. ואם תאמר, משל אחרים, הרי לא היו פושטים ידיהם בגזל, אלא ודאי מצאנו של לוט. וכיון שבאה מעצמה על ידי השטן, אין בה משום גזל, ומשום השבת אבידה נמי ליכא, דיש לומר, כבר נתיאשו הבעלים³⁷.

הרבה יש להשיב על דבריו. אין ספק, שיעקב לא ידע את מניין צאנו ומניין הנולדות, הן היו

דמי. ועד עכשיו דמו של שעיר לח בקרקע, עד שיבוא המלך המשיח, שנאמר: 'וצרפתים כצורף את הכסף', זה כסף שמכרו בו את יוסף, שנאמר: 'וימכרו את יוסף'... שעיר יוסף נתפלל עליו יעקב וחייה כמה שנים, והוא שהיה עם ישראל במדבר והוא שעלה לעזאזל, גורל לה', א"ל הקב"ה: בשביל שנצטער במכירת יוסף, חיך שאני בוחר לך קרבן לפני.

קטע זה פורסם (מכתבי ד' אחר) גם על-ידי הרב ד' ששון (אהל דוד, א, לונדון תרצב, עמ' 54), וממנו הובא בתורה שלמה, בראשית לו, אות קטע, בביאור, עמ' 1431-1432.

36 על מזורתו של הקטע, עי' הערה קודמת. על קטעים מוזרים ומתמיהים ששורבבו ממקורות זרים למדרשי תימן, הקדיש ר"ש ליברמן את מחברתו 'מדרשי תימן', ירושלים תרצ, אשר לא נס לחה גם כעבור כמאה שנה. ועל הדברים המוזרים שבספר 'אלדרה אלמנת'כ'ב', הוא כתב שם, עמ' 22 ואילך (אלא שהוא סבר בטעות שמדובר ב'מדרש החפץ' ולא בחיבור פרשני עליו!), ובין שאר קטעים משונים הוא דן בקטע הנוכחי, וכותב עליו: "מכל אגדה תמוהה זו אין זכר במדרשים שלנו, ולא עוד אלא שסוף המדרש... חשוד מאוד" (שם, עמ' 23-24). גם הרב מ"מ כשר חורץ לחובה אגדה זו: "ומאמר תמוה יש בענין... שלא מצאתי בשום מדרש אחר" (תורה שלמה, בראשית לו, אות קטע, בביאור, עמ' 1431).

37 אבקת רוכל, מהדורת 'חסידי (בתוך: תאג' עם פירושים [...]) וספר אבקת רוכל, א), ירושלים תשנא, עמ' לא. לנדפס במהדורה, מחבר 'אבקת רוכל' הוא ר' סעיד אלעזאני (ראה: שם, בשער הספר; ש' גרידי, 'דברים אחדים', שם, עמ' ג), ואחרים טוענים שחיברו ר' שמריה בן חלפון יאפעי (ראה: מ' גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, א, ערך 'יאפעי שמריה', בני-ברק תשסא, עמ' 192). אך לשתי ההצעות מדובר בחכם תימני בן המאה התשע-עשרה. תודתי להרב אלישע חן שהפנני לדברי 'אבקת רוכל' ולמקורות הדנים בזמנו. אצטט כאן את המשך המאמר ב'אבקת רוכל', הוהים חלקית למאמר שהובא ב'אלדרה אלמנת'כ'ב' לר' זכריה הרופא: "ונקיבה היתה, ומעוברת משני גדיים היתה, שנאמר: 'שעיר עזים', היא עצמה שעיר עזים, ו'עזים' תרי משמע, כענין 'חמור חמורות', שהיתה מעוברת משנים, ונעשו בה שתי מצות. אחד ששלח יהודה לתמר, ואחד שהקריב מנוח אצל המלאך".

בנוגע למקור הקטע המובא ב'אבקת רוכל', הרי שהמחבר ציין בסופו "שם", ובקטע הקודם ציין: "ס" (התמונה)", משמע לכאורה שגם הקטע הנוכחי מקורו מ'ספר התמונה', אך לא מצאתיו שם, ואין ספק בקרבת העניין למאמר שהובא בספר 'אלדרה אלמנת'כ'ב' לר' זכריה הרופא.

ברשותו עדרי צאן עצומים, עד שמספר הכלבים ששמרו עליהם עלה לששים או למאה ועשרים ריבוא³⁸. ועוד, מדוע בני יעקב לא הותרו לקחת את שעיר העזים על חשבון הצאן הניתן להם למאכל כמנהגם של הרועים³⁹. ועוד, מדוע לא לומר שהשטן לקח את שעיר העזים מצאנם של אחרים, ולטעון ש"כיון שבאה מעצמה על ידי השטן, אין בה משום גזל", כפי שהוסבר בנוגע ללקיחת השעיר מצאנו של לוט; מדוע נבחר לוט מכל האחרים שהשעיר ילקח ממנו.

נראה אפוא, ש"אין משיבין על הדרש"⁴⁰. ונפנה אם כן לעיין בשיטות אחרות שנאמרו בנוגע למקורו של שעיר העזים ששחטו אחי יוסף כדי לטבול את כותנתו בדמו. ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, בן דורו המבוגר של רב סעדיה גאון, מפיט ביוצר 'אח על אחים בהתאמר' לפרשת ויגש:

מן הצאן שְׁעִיר עִזִּים שְׁחָטָתָם
נוֹאֵי כְּתָנָתוֹ בְּדָם טָבַלְתָּם
סוּד לְפָנֵי אֲבִיכֶם הָעֶרְמָתָם
אָמַר לָהֶם יוֹסֵף⁴¹.

ביאור: 1 מן הצאן: מעדרי הצאן. | 2 נוֹאֵי כְּתָנָתוֹ: את כותנתו היפה של יוסף; כתונת הפסים. | 3 סוּד לְפָנֵי אֲבִיכֶם הָעֶרְמָתָם: החכמתם להסתיר את הדבר בסוד מפני אביכם.

דברים אלו הטיח יוסף באחיו, בשעה שעייב במצרים את בנימין בתואנה שגנב את גביעו. ומלשוננו: "מן הצאן שְׁעִיר עִזִּים שְׁחָטָתָם" נראה, שהשעיר נלקח מצאנו של יעקב, כי הוא מדבר על 'הצאן', הידוע והמפורסם, הוא צאנו של יעקב אביהם, אותו הלכו האחים לרעות בשכם, כמסופר בתחילת העניין⁴².

38 כן עוד בהיות יעקב בבית לבן, כעשרים שנה קודם מעשה מכירת יוסף. ראה בראשית רבה, עג יא, עמ' 856-855: "וַיִּפְרֹץ הָאִישׁ מֵאֵד מֵאֵד וְגו' (בראשית ל מג). ר' שמעון בר אבא אמר: נפרצה לו פרצה מעין עולם הבא. ר' אבא בר כהנא אמר: מאה ותרתי רבבן ושבעה אלפין ומאתן ענין [=עדרים] הוה לאבונן יעקב. ר' לוי אמר: ששים ריבוא כלבים. רבנין אמרי: ק"כ ריבוא. ולא פליגי, מאן דאמר ששים ריבוא, לכל עדר - כלב; למאן דאמר ק"כ, לכל עדר - שני כלבים".

39 השווה דברי יעקב ללבן חמיו: "זֶה עֲשִׂירִים שָׁנָה אֲנֹכִי עֹמֵק, רְחֵלִיךָ וְעֵזְבֶיךָ לֹא שָׁפְלוּ, וְאֵילֵי צִאֲנֶךָ לֹא אָכְלָתִי" (בראשית לא לח). שכן "דרך רועי צאן במדבר לאכול מן הכבשים הזכרים" (פירוש רשב"ם, שם); "כי דרך הרועים לאכול מבשר מרעיתם פעמים, אמר הוא: אני לא אכלתי מצאנך אלא משלי אכלתי" (פירוש רד"ק, שם).

40 האמרה מופיעה בראשונים. כן, למשל, כותב ר' יצחק ב"ר יהודה הלוי בספרו פענח רזא, פרשת בראשית, פראג שסו, דף ד ע"ג: "אין משיבין על הדרש".

41 מחזור היוצרות של רש"ם אלסנג'ארי, עמ' 346.

42 בראשית לו יב: "וַיֵּלְכוּ אָחִיו לְרֹעוֹת אֶת צֹאן אֲבִיהֶם בְּשָׂכֶם".

אולם מפיוטו 'אז קדם נבראים' נראה, שהשעיר ניטל מרכושם של האחים, בני יעקב:

שְׁלֹמֹהּ בְּנֵי שְׂרָשִׁים / מְחַלְצֵי מְשֹׁרְשִׁים / מִדָּה בְּמִדָּה מְגִדִּישִׁים

שְׁחָטוּ שְׂעִיר מְרֻכָּשִׁים / וְטָבְלוּ כְּתוֹנֶת תְּלַבְשִׁים / וְגַם הָמָּה בְּזֹאת נַעֲנָשִׁים⁴³.

ביאור: נושא הטורים הם בני יעקב במכירת יוסף. 1 **שלמוהו**: גמלו לו, ליעקב, שרימה את אביו בהתחזו לעשו אחיו באמצעות עורות גדיי העזים ששם על ידי וצווארו (עי' בראשית כז טז). **בני שרשים**: בני האבות, והכוונה לבני יעקב. **מחלציו משורשים**: יוצאי חלציו של יעקב. **מדה במדה מגדישים**: נהגו בו כדרך רמאותו, במדה גדושה ויתרה. | 2 **מרכושים**: מרכושם. היינו, השעיר היה מרכושם של בני יעקב. **וטבלו**: טבלו בדם השעיר. **כתונת תלבשים**: לבוש הכתונת. **וגם המה בזאת נענשים**: גם האחים עצמם נענשו על מכירת יוסף.

צורת 'מרוכשים' משמעה: מרכושם, ולא כתב הפייטן 'מרכושים' אלא רק מפני החריזה. צורת הרבים 'מרכושים' מתאימה כמובן להיאמר על האחים בלבד, כלומר, את שעיר העזים הם נטלו מרכושם.

אלו המקורות המעטים שמצאתי בנידון זה. גם זכורני שאחד הספרים החיצוניים הסכים ששעיר העזים היה מצאנם של האחים, אך לצערי לא הצלחתי לאתר מקור זה. וברוך אשר ישיב אבדתי.

43 ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, ע"ד, ב, ירושלים תשסד, עמ' 159.

מאמרים נוספים על פרשיות חומש בראשית

פרשת בראשית: 'נטילת רשות מהתורה לברוא את העולם', סגולה, גליון 28. [להורדה](#).

פרשת נח: 'שקיעי מדרש עלומים: פרשת נח', סגולה, גליון 7. [להורדה](#).

פרשת לך לך: 'דרשה לברית מילה לתלמיד רבינו יהודה החסיד', ירושתנו, ד (תשע).
[להורדה](#).

פרשת וירא: 'אימתי ביקרו המלאכים אצל אברהם', סגולה, גליון 23. [להורדה](#).

פרשת וירא (הפטרה): 'השם המפורש שנרשם על משענת אלישע', מוריה, שנה לא
(תשעא). [להורדה](#).

פרשת תולדות: 'נזיד עדשים ומלח', סגולה, גליון 8. [להורדה](#).

פרשת וישלח: 'שני פרטים מחודשים על חלקת השדה שקנה יעקב אבינו סמוך
לשכם', סגולה גליון 9. [להורדה](#).

פרשת וישב: 'שקיעי מדרש ופרשנות בפרשת חלומות יוסף ומכירתו: בין הפייטנות
הקדומה לספרות הגנוזה של ימי הבית השני', סגולה, גליון 10. [להורדה](#).